

УДК 343.12+343.123

Соф'їн Михайло Ігорович –
ад'юнкт кафедри кримінального
процесу Національної академії
внутрішніх справ

ПРОЦЕСУАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ СЛІДЧОГО ЩОДО РОЗШУКУ МАЙНА ПІДОЗРЮВАНОВОГО (ОБВИНУВАЧЕНОГО) З МЕТОЮ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ

Проаналізовано процесуальну діяльність слідчого щодо розшуку майна підозрюваного (обвинуваченого) з метою забезпечення відшкодування шкоди. Розкрито повноваження слідчого, прокурора щодо встановлення місцезнаходження майна, на яке може бути накладено арешт та ін.

Ключові слова: відшкодування (компенсація) шкоди; розшук майна; арешт майна; конфіскація майна; зберігання речових доказів та документів; взаємодія слідчого з оперативними підрозділами.

Конституція України проголошує Україну як правову державу, в якій людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави (ст. 3 Конституції України). Протягом кримінального провадження потерпілий має право на відшкодування завданої кримінальним правопорушенням шкоди в порядку, передбаченому законом (п. 10 ч. 3 ст. 56 Кримінального процесуального кодексу України). Однак, проаналізувавши Кримінальний процесуальний кодекс України та наукові напрацювання фахівців з цієї проблематики, маємо змогу констатувати, що на суб'єктів сторони обвинувачення не покладається обов'язок щодо вжиття відповідних заходів із забезпечення відшкодування завданої кримінальним правопорушенням шкоди, а Кодекс лише закріплює відповідні їх повноваження.

Водночас Міжнародний пакт про громадянські та політичні права зобов'язує державу забезпечити будь-якій особі ефективний засіб правового захисту в разі порушення її прав та свобод. У зв'язку з цим,

ст. 27 Конституції України передбачає обов'язок держави захищати життя людини, а в ст. 41 закріплено непорушність права власності громадян.

Варто акцентувати увагу й на тому, що низка міжнародно-правових актів визначає необхідність запровадження відшкодування шкоди, заподіяної злочиним, власне державою. Зокрема, це Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживань владою 1985 р.; Європейська конвенція щодо відшкодування збитку жертвам насильницьких злочинів, підписана у Страсбурзі 1983 р.; Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи від 28 червня 1985 р. № 8511 державам-членам щодо становища потерпілого в межах кримінального права і кримінального процесу; Директива Ради Європейського Союзу про компенсацію жертвам злочинів, від 29 квітня 2004 р. та інші акти. І хоча під впливом названих міжнародно-правових актів в Україні підготовлено і подано до Верховної Ради України декілька законопроектів щодо умов та порядку відшкодування (компенсацію) державою (за рахунок Державного бюджету України) шкоди, завданої кримінальним правопорушенням потерпілим (фізичним особам), на жаль, жоден із них не було схвалено. Однак кількість кримінальних правопорушень, що вчиняються на території нашої держави, невпинно збільшується, питання відшкодування шкоди кожного дня постає дедалі гостріше, а проблеми такого відшкодування потребують детального дослідження та наукового вивчення. Наразі в різних регіонах України за попередні роки в середньому 40 % потерпілих не отримали жодного відшкодування або компенсації матеріальної шкоди, завданої їм кримінальним правопорушенням [1, с. 341]. Тому тема є актуальною.

Ця тематика має міжгалузевий характер. Проблему відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням потерпілому, розглядали такі видатні вчені, як С. А. Альперт, В. Т. Безлепкін, П. Г. Гурєєв, В. Г. Даєв, З. З. Зінатуллін, О. Г. Мазалов, В. Т. Нор, Л. І. Петрухін, В. Я. Понарін, М. І. Гошовський, О. П. Кучинська, Л. І. Шаповалова, М. О. Чельцов, О. О. Юхно та ін. Значну кількість пропозицій відображено в чинному законодавстві, але проблема відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням потерпілому, є складною та багатогранною. Саме тому багато її аспектів і донині залишаються недостатньо дослідженими.

Одним із них є окремі питання процесуальної діяльності слідчого стосовно розшуку майна підозрюваного (обвинуваченого) з метою забезпечення відшкодування шкоди. Цю проблематику досліджено в роботах С. А. Альперта, Ю. М. Грошевого, В. С. Зеленецького, Г. К. Кожевнікова, М. М. Михесенка, О. Р. Михайленка, С. М. Стахівського, Л. Д. Удалової, М. Є. Шумила та ін. Однак і

сьогодні виникають складнощі у практичній діяльності органів та підрозділів внутрішніх справ унаслідок недостатньої розробленості.

Метою статті є дослідження проблемних аспектів процесуальної діяльності слідчого щодо розшуку майна підозрюваного (обвинуваченого) з метою забезпечення відшкодування шкоди.

Кримінальним процесуальним законодавством, зокрема главою 9 Кримінального процесуального кодексу України, передбачено форми відшкодування (компенсації) шкоди у кримінальному провадженні, а саме: добровільне відшкодування (компенсація) шкоди (ч. 1 ст. 127 Кримінального процесуального кодексу України) та примусове відшкодування (компенсація) шкоди (цивільний позов; відшкодування шкоди за рахунок Державного бюджету України; кримінально-правова реституція).

Проте злочинці зазвичай добровільно не забезпечують відшкодування збитків. Крім того, діяльність осіб, які вчинюють кримінальні правопорушення у сфері службової та господарської діяльності, є законспірованою. Тобто в разі небезпеки або навіть у випадку, коли зазначені особи лише запідозрять, що ними цікавляться правоохоронні органи, кошти можуть бути перераховані на рахунки підконтрольних суб'єктів господарської діяльності (зокрема, зареєстрованих на підставних осіб), зняті з рахунків у готівковій формі, відповідні документи знищені тощо. Тому в кримінальних провадженнях зазвичай застосовується примусове відшкодування шкоди.

Забезпечення відшкодування завданих злочином збитків і можливої конфіскації потребує проведення комплексу слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій.

З метою забезпечення відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, на стадії досудового розслідування Кримінальний процесуальний кодекс України допускає тимчасове вилучення майна (ч. 1 ст. 167), арешт майна (ч. 1 ст. 170), проведення огляду (ч. 1 ст. 237) та обшуку (ч. 1 ст. 234) [2].

Однак здійсненню вищезазначених процесуальних дій має передувати процесуальна діяльність слідчого щодо розшуку майна. Незважаючи на широкий перелік майна, на яке може бути накладено арешт, робота на цьому напрямі здебільшого зводиться до направлення, нерідко із значним запізненням, запитів до Укрдержреєстру та Державтоінспекції щодо наявності в підозрюваного рухомого чи нерухомого майна. Під час досудового слідства слідчі неповною мірою використовують надані їм процесуальні повноваження та можливості оперативних підрозділів щодо виявлення рахунків підозрюваних у банківських установах, рухомого майна, щодо якого можливе звернення вимог з відшкодування збитків чи забезпечення можливої його конфіскації, не перевіряють обліки власників маломірних плавзасобів

(катерів, яхт, скутерів), бази податкового обліку щодо участі підозрюваних у заснуванні підприємств різної форми власності, не з'ясовують інформацію про наявність земельних ділянок тощо [3, с. 5].

На початковому етапі досудового розслідування слідчому необхідно вирішувати такі першочергові завдання: встановлювати характер і розмір шкоди, заподіяної кримінальним правопорушенням; виявляти майно, яким володіють винуваті в заподіянні шкоди особи, та отримувати відомості про його місцезнаходження; встановлювати правовий статус виявленого майна; вилучати та зберігати майно для подальшого забезпечення відшкодування шкоди [3, с. 25]. Лише такий алгоритм дій слідчого дає змогу в повному обсязі опрацювати наявну інформацію про кримінальне правопорушення, оцінити її та спланувати подальшу діяльність, спрямовану на притягнення винної особи до відповідальності, передбаченої законодавством за вчинений злочин.

Слідчі також можуть з метою визначення характеру та розміру шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, та з метою отримання відповідних доказів щодо спричиненої шкоди використовувати заяви й повідомлення фізичних та юридичних осіб, потерпілих від кримінального правопорушення із зазначенням розміру заподіяної шкоди, а також відомості про спричинену шкоду, отримані у процесі допиту, акти документальних ревізій та фінансового аудиту тощо.

Як правило, здобуті злочинним шляхом майно, гроші, цінності є речовими доказами, оскільки були безпосереднім об'єктом злочинного посягання. Серед обставин, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, – характер і розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, а також розміри витрат закладу охорони здоров'я на стаціонарне лікування потерпілого від злочинного діяння. Тому, не встановивши характер і розмір матеріальної шкоди, заподіяної злочинцем, неможливо вважати кримінальне правопорушення розкритим [4, с. 12].

Отже, для підтвердження розміру та конкретизації заподіяної шкоди під час досудового розслідування може бути призначено судові експертизи.

З метою встановлення місцезнаходження майна, на яке може бути накладено арешт, слідчий, прокурор наділені повноваженнями:

витребувати та отримувати від компетентних органів державної влади, органів місцевого самоврядування, службових осіб відомості щодо об'єктів власності (рухомого та нерухомого майна), які належать певним особам, у тому числі підозрюваному та іншому члену подружжя (п. 4 ч. 2 ст. 36, п. 9 ч. 2 ст. 40 та ч. 2 ст. 93 Кримінального процесуального кодексу України) [5];

виребувати та отримувати в банківських установах інформацію за рахунками конкретної юридичної особи або фізичної особи – суб'єкта підприємницької діяльності за конкретний проміжок часу (п. 4 ч. 2 ст. 36, п. 9 ч. 2 ст. 40 та ч. 2 ст. 93 КПК України, ст. 60, п. 3 ч. 1 ст. 62 Закону України “Про банки і банківську діяльність”), а також, за рішенням суду, про відкриті на ім'я підозрюваного та іншого члена подружжя рахунки та наявні на них кошти (ст. 60, п. 2 ч. 1 ст. 62 Закону України “Про банки і банківську діяльність” [6]);

допитувати як свідків співробітників, сусідів, родичів підозрюваного щодо майна, яке належить останньому, та місця його знаходження (п. 4 ч. 2 ст. 36, п. 2 ч. 2 ст. 40 та ст. 224 Кримінального процесуального кодексу України);

допитувати підозрюваного, правильно застосовуючи тактичні прийоми, які дозволяють завуалювати дійсну ціль слідчої (розшукової) дії через з'ясування схильностей та інтересів такої особи, наприклад, розмова про місця відпочинку та його види, транспортні засоби, цінності тощо (п. 4 ч. 2 ст. 36, п. 2 ч. 2 ст. 40 та ст. 224 Кримінального процесуального кодексу України);

отримувати декларації про доходи підозрюваного, його подружжя, інших осіб (п. 4 ч. 2 ст. 36, п. 2 ч. 2 ст. 40 Кримінального процесуального кодексу України);

доручати оперативним підрозділам проведення слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій, спрямованих на встановлення наявного в підозрюваного (подружжя) майна та ймовірних місць знаходження такого майна (п. 5 ч. 2 ст. 36, п. 3 ч. 2 ст. 40 та ст. 41 Кримінального процесуального кодексу України).

На практиці в більшості випадків підозрюваний та його близькі родичі вживають певних заходів щодо укриття майна і запобігання стягненню його за відшкодування завданої кримінальним правопорушенням шкоди. Відтак, під час оглядів, обшуків необхідно виявляти документи, які посвідчують право власності не лише підозрюваного, а й інших осіб (передусім близьких родичів) з метою перевірки в подальшому фіктивності такого права власності, шляхом отримання довідок про доходи сумнівних власників, тактичного допиту їх самих та членів сім'ї, отримання відомостей про вид занять, обставини придбання майна у власність та встановлення ступеню зв'язків із справжніми власниками майна. Майно на момент проведення досудового розслідування може перебувати в підозрюваних, наприклад, у довірчому управлінні, оформлено за договором зберігання, оренди тощо. Але практика свідчить, що навіть за умов оформлення майна на інших осіб підозрювані користуються та розпоряджаються ним, вживають певних заходів щодо покращання

стану майна (наприклад, будівель), а також зберігають у себе правостановлюючі документи на таке майно.

Ефективним засобом у доказуванні фіктивності права власності на майно є одержання та пред'явлення особам, на ім'я яких складено правоустановчі документи, довідок про їх доходи, а тактично правильно проведений допит таких осіб у багатьох випадках змушує їх назвати дійсного володільця майна.

Ефективними визнаються допити останніх, а також членів їх сімей, знайомих, сусідів щодо рівня матеріального благополуччя фіктивних власників, виду занять їх, способу життя, обставин "придбання" майна та матеріальних джерел для цього, характеру відносин із справжніми власниками відповідного майна тощо.

Також в обов'язковому порядку необхідно витребувати від податкових органів декларацію про доходи підозрюваного, членів його сім'ї, а в разі необхідності – й інших осіб. У такому разі слідчий має можливість встановити, з якого майна, транспортних засобів сплачував податки підозрюваний.

До того ж Сімейним кодексом України (ст. 57) закріплено, що майно набуте подружжям за час шлюбу, належить дружині або чоловікові на праві спільної сумісної власності незалежно від того, що один з них не мав з поважної причини самостійного заробітку (доходу), тобто кожна річ, набута в період шлюбу (крім речей індивідуального користування), є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя [7]. Отже, вирішуючи питання про накладення арешту на майно підозрюваного, необхідно одночасно брати до уваги необхідність накладення арешту на майно, зареєстроване на іншого члена подружжя (спільну сумісну власність, що не належить до речей індивідуального користування, а також особистої приватної власності).

Слідчий, у взаємодії з податковими органами, з'ясовує належність суб'єктів підприємницької діяльності, відкритих рахунків у банках, наявність за податковими деклараціями про скупний річний дохід майна (рухомого, нерухомого, транспортних засобів), облігацій, акцій підприємств, дивідендів тощо.

Також не менш важливим є встановлення способу життя підозрюваного, виявлення осіб, які перебувають з підозрюваним у неприязних стосунках та можуть дати відповідні свідчення про його дійсний майновий стан та місце зберігання укритего від арешту майна. Тож слідчий повинен здійснити комплекс слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) дій щодо сусідів, співробітників по роботі, водіїв службових автомобілів, родичів підозрюваних щодо майна, яке перебуває чи перебувало в їх користуванні, місць відпочинку

підозрюваних, захоплень, намірів придбати у власність у конкретному регіоні земельних ділянок, будинків, транспортних засобів тощо [5; 8].

Необхідні для пошуку майна дані слідчий може отримати шляхом витребування або тимчасового доступу до актів реєстрації актів цивільного стану з метою встановлення родинних стосунків; даних реєстрації нотаріальних угод стосовно рухомого та нерухомого майна; персональних даних осіб, які придбали певні товари у торговельних мережах; операцій з банківськими картками; інформації операторів (провайдерів) телекомунікацій, їх транспортних телекомунікаційних мереж, електронних інформаційних систем; даних камер відеоспостереження у громадських місцях з метою виявлення напрямів пересування особи та локалізації місць можливого знаходження майна.

Слід пам'ятати, що згідно зі ст. 60 Закону України "Про банки і банківську діяльність", відомості про банківські рахунки та фінансово-економічний стан клієнтів банків становлять банківську таємницю, порядок та процедура розкриття якої регламентується ст. 62 цього Закону. Зокрема, згідно із згаданою нормою Закону, інформація щодо юридичних та фізичних осіб, яка містить банківську таємницю, банки розкривають органам на письмову вимогу лише стосовно операцій за рахунками конкретної юридичної або фізичної особи – суб'єкта підприємницької діяльності за конкретний проміжок часу [6].

Накладення ж арешту на вклади полягає не тільки в тому, що для з'ясування наявності вкладів підозрюваного або обвинуваченого в банківських установах слідчий має право запросити від керівника банківської установи відомості про це. На даному етапі вкрай важливо встановити в підозрюваного, обвинуваченого наявність банківських рахунків в інших банківських установах іноземних держав. Як правило, обвинувачений, підозрюваний з метою приховання грошових коштів, які здобуті злочинним шляхом, оформляє їх на ім'я своїх родичів, близьких тощо

Відомості про відкриття фізичними та юридичними особами – резидентами України рахунків в іноземних банках, рух коштів за ними становлять банківську (комерційну) таємницю і можуть бути отримані лише за клопотанням компетентного органу України до компетентного органу іноземної держави про надання правової допомоги у кримінальному провадженні на підставі чинного для обох держав двостороннього договору про правову допомогу, Європейської конвенції про правову допомогу у кримінальних справах (1959 р.), учасником якої є Україна та держава, до якої звернено клопотання, чи іншої міжнародної угоди, що передбачає можливість отримання правової допомоги у кримінальному провадженні. Порядок підготовки

вказаних клопотань та їх спрямування до компетентного органу іноземної держави регламентується положеннями ст. 543–545, 548, 551, 552, ч. 2 ст. 562 Кримінального процесуального кодексу України. Однак на практиці фактично неможливо отримати таку інформацію. Це обумовлено як законодавчими, так і політичними причинами, адже такі запити в разі отримання відповіді можуть стати підставою для повернення коштів, що не є бажаним для закордонних банківських установ, організацій та держави загалом.

Зауважимо, що арешт може бути накладено тільки на майно обвинуваченого, підозрюваного або осіб, які несуть за законом матеріальну відповідальність за їхні дії (батьки, опікуни, піклувальники, організації – власники джерел підвищеної небезпеки тощо). Питання про те, чи належить майно обвинуваченому, підозрюваному або відповідачеві, вирішується відповідно до норм цивільного законодавства, положень шлюбного контракту та Кодексу про шлюб і сім'ю [9].

Для розшуку майна підозрюваного (обвинуваченого) з метою забезпечення відшкодування шкоди вагоме значення має взаємодія слідчих з оперативними підрозділами, однак вона нерідко обмежується наданням неконкретизованих доручень щодо встановлення місцезнаходження майна підозрюваних чи майна, яке стало предметом злочинного посягання. Тому оперативно-розшукове супроводження забезпечення відшкодування (компенсації) шкоди повинно диференціюватися в кожному конкретному випадку, залежно від виду вчиненого злочину й обставин кожного з них.

Висловлене засвідчує важливість процесуальної діяльності слідчого щодо забезпечення відшкодування (компенсації) шкоди у кримінальному провадженні, а також те, що в цій площині ще багато проблем, однією з яких є недостатня законодавча регламентація досліджуваного процесу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Михайленко А. Р. Расследование преступлений: законность и обеспечение прав граждан / А. Р. Михайленко. – К. : Юриком Интер, 1999. – 341 с.
2. Кримінальний процес : [підруч.] / за заг. ред. В. В. Коваленка, Л. Д. Удалової, Д. П. Письменного. – К. : “Центр учбової літератури”, 2013. – 544 с.
3. Процесуальна діяльність слідчого щодо відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням : метод. рек. / [Чернявський С. С., Фаринник В. І., Удалова Л. Д. та ін.]. – К. : НАВС, 2014. – 92 с.

4. Про виконавче провадження : Закон України від 21 квіт. 1999 р. № 606-ХІУ // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 24. – Ст. 207.

5. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітн. 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua>.

6. Про банки і банківську діяльність : Закон України від 7 груд. 2000 р. № 2121-III. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua>.

7. Сімейний кодекс України від 10 січ. 2002 р. № 2947-III. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua>.

8. Інструкція про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні : наказ Генеральної прокуратури України, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Адміністрації Державної прикордонної служби України, Міністерства фінансів України, Міністерства юстиції України від 16 листоп. 2012 р. № 114/1042/516/1199/936/1687/5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua>.

9. Про Порядок реалізації арештованого майна : наказ Міністерства юстиції України № 42/5 від 15 квіт. 1999 р. / Офіційний вісник України. – 1999. – № 29. – Ст. 1511.